

Projekt Šanca - príprava rómskych študentov na niektoré vysoké školy (realizácia projektu a jeho monitoring)

Zlatica Saposová, Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, saposova@saske.sk

Štefan Šutaj, Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, sutaj@saske.sk

Lucia Ištvaníková, Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, istvanik@saske.sk

SÁPOSOVÁ, Zlatica - ŠUTAJ, Štefan - IŠTVÁNIKOVÁ, Lucia. Project Chance - preparation of Roma students at some universities (project implementation and monitoring). Individual and Society, 2006, Vol. 9, No. 2.

The project Chance is a pilot project, in which we try some methods of working with talented Roma youth and also help them in the fulfillment of their ambitions. Our ambition is in collaboration with universities to seek opportunities for much wider scope of application of the results of work with talented Roma youth in action by other projects in the future.

Roma. Youth. Project. Talent.

Projekt **Šanca -Príprava rómskych študentovna niektoré vysoké školy**, vznikol v rámci súbehu dlhodobého zámeru Karpatského združenia pre integráciu.

Región v ktorom sa uskutočňoval projekt, je jeden z najzaostalejších oblastí Slovenska. Najväčšími problémami regiónu sú:

-vysoká nezamestnanosť,

-nízky priemer vzdelanosti obyvateľstva,

-slabá podnikateľská vrstva,

-nízka miera investícií.

V Košickom kraji k 31. 12. 2003 bolo spolu 89 629 evidovaných nezamestnaných, z **toho disponibilných bolo 81 917 nezamestnaných**. Na počte disponibilných evidovaných nezamestnaných SR sa kraj podieľal 19,8 %.

Z celkového počtu evidovaných nezamestnaných bolo v Košickom kraji 91,4 % disponibilných nezamestnaných. Ich **umiestnenie do pracovného procesu je problematické** najmä z dôvodu **nedostatku voľných pracovných miest**, ale aj **nesúladu štruktúry evidovaných nezamestnaných a voľných pracovných miest**.

Tabuľka: **Celkový počet disponibilných evidovaných nezamestnaných ku koncu obdobia**

Okres, kraj	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003
-------------	------	------	------	------	------	------	-------------

Gelnica	2 675	2 679	3 430	4 284	3 679	3 958	3 625
Košice I	3 102	3 075	3 660	4 931	5 219	4 961	3 935
Košice II	3 742	3 521	4 452	5 884	6 157	6 548	4 915
Košice III	1 893	1 760	2 408	3 453	3 638	3 280	2 300
Košice IV	3 118	2 617	3 402	4 761	4 784	4 674	3 569
Košice-okolie	7 643	8 013	10 618	13 217	13 715	14 819	13 307
Michalovce	10 227	10 609	12 687	15 105	14 359	15 834	13 452
Rožňava	6 240	7 211	8 754	10 145	9 053	9 841	9 515
Sobrance	2 140	2 258	2 761	3 590	3 150	3 514	3 291
Sp. N. Ves	8 021	8 373	10 211	12 121	11 368	10 981	9 541
Trebišov	9 791	9 976	12 249	15 660	14 134	15 434	14 467
Košický kraj	58 592	60 102	74 632	93 151	89 256	93 844	81 917
<i>Košice spolu</i>	<i>11 855</i>	<i>10 973</i>	<i>13 922</i>	<i>19 029</i>	<i>17 798</i>	<i>19 463</i>	<i>14 719</i>
<i>Slovensko</i>	<i>329 749</i>	<i>324 714</i>	<i>407 084</i>	<i>510 729</i>	<i>481 767</i>	<i>502 251</i>	<i>413 086</i>

Miera nezamestnanosti v Košickom kraji ku koncu roka 2003 vypočítaná z počtu disponibilných nezamestnaných dosiahla **22,6 %** (SR 15,56 %), prevýšila priemer SR a je v rámci SR dlhodobo najvyššia. V meste Košice miera nezamestnanosti dosiahla v priemere takmer 14 %. Nezamestnané ženy sa na celkovom počte evidovaných nezamestnaných podieľali 44,6 %.

Vyššia miera nezamestnanosti ako priemer kraja je najmä v mimokošických okresoch, keď 6 okresov dlhodobo prevyšujú celokrajský i celoslovenský priemer. Sú to okresy Sobrance, Trebišov, Rožňava, Michalovce, Gelnica, Košice-okolie. V niektorých mikroregiónoch je miera nezamestnanosti podstatne vyššia, ako je dosahovaná priemerná nezamestnanosť za okres alebo kraj.

Tabuľka: **Vývoj miery nezamestnanosti k 31. 12.**

Okres, kraj	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003
Gelnica	19,22	19,3	24,28	31,18	25,78	27,96	25,23
Košice I	11,22	11,1	12,01	15,47	16,35	15,39	13,68
Košice II	10,10	9,5	11,72	15,02	15,65	16,49	14,03
Košice III	11,22	10,4	15,67	21,67	22,22	19,61	13,76
Košice IV	10,44	8,8	11,99	16,40	16,37	15,82	13,15
Košice-okolie	16,61	17,4	21,81	27,59	27,78	29,66	25,02
Michalovce	21,22	22,0	25,53	30,03	27,85	30,59	24,50
Rožňava	18,94	21,9	25,91	33,09	28,74	31,96	29,27

Zdroj: VÚC, Košice

Úroveň nezamestnanosti a vzdelanosti sa úzko súvisia, nakoľko pracovný trh hľadá väčšinou pracovné sily so stredným alebo vyšším vzdelaním. Pri takých podmienkach marginalizované skupiny ako napríklad Rómovia, nemajú šancu sa uplatniť na trhu práce, preto nemôžu zabezpečiť vzdelanie pre svojich potomkov, ktorí tiež nebudú mať kvôli tomu šancu získať zamestnanie - a začarovaný kruh je uzavretý.

Po diskusiách a spoločných rozhovoroch so zástupcami rómskej menšiny sme dospeli k názoru, že rozbiť ten „začarovaný kruh“ je možné iba so zabezpečením a rozšírením vzdelávacích možností pre Rómov. Síce v dnešnej dobe existujú finančné prostriedky na pomoc týchto študentov (štipendijný programy OSF a NDS, sociálne štipendiá a pod.), ale Rómovia nemôžu financovať prípravu na prijímacie pohovory, čo im výrazne zníži šancu dostať sa na vysoké školy.

Možná alternatíva na dosiahnutie týchto cieľov, je model, kde sa vytvorí sieť na vyhľadávanie talentovaných detí, zabezpečí sa ich príprava na ďalšie štúdiá (v našom prípade na vysokoškolské), a celý

system sa prepojí už existujúcimi štipendijnými možnosťami. V tom prípade deti budú môcť sa úspešne pripraviť na štúdium, a počas štúdia budú mať zabezpečené finančné pozadie.

V slovenských podmienkach sa časť rómskych študentov nemôže dostať na vysoké školy, pretože nezvládnu náročné kritériá najmä na školách, o ktoré je veľký záujem. Aj u ostatnej populácie sa na tieto školy dostávajú študenti, ktoré absolvujú osobitnú prípravu buď na vysokých školách alebo prostredníctvom súkromných kurzov. Rómski študenti a ich rodičia zo sociálne slabších rodín, však nemôžu finančne zvládnuť takúto prípravu. Majoritná spoločnosť zatiaľ nevytvorila mechanizmus, ktorý by riešil tento problém. Organizácie a subjekty zatiaľ nespolupracovali pri riešení problémov mladých talentovaných Rómov. Preto je veľmi dôležité, aby začali spolupracovať rómske a nerómske organizácie, a vytvorili sieť na pomoc rómskych detí a mladých ľudí, ktorí chcú študovať a zlepšiť svoj život. Po diskusiách a spoločných rozhovoroch so zástupcami rómskej menšiny sme dospeli k názoru, že je veľmi dôležité zabezpečiť a rozšíriť vzdelávacie možnosti pre Rómov a využiť pritom skúsenosti, ktorí organizovali takúto prípravu na vysoké školy pre iné skupiny obyvateľstva.

Dlhodobým cieľom projektu bolo:

-Posilniť spoločenské postavenie rómskej menšiny v regiónoch pomocou vzdelávania a vytvorenia rómskej inteligencie.

-Vytvoriť spoluprácu v daných regiónoch medzi rómskymi a odbornými organizáciami a vysokoškolskými inštitúciami.

Tieto ciele sa v našom projekte realizovali prípravou sociálne znevýhodnených študentov rómskeho pôvodu na vysokoškolské štúdium. Naším cieľom bolo:

-Vytvoriť sieť spolupracujúcich inštitúcií na vyhľadávanie a kontaktovanie talentovaných rómskych študentov stredných škôl.

-Zlepšiť šancu rómskych študentov na vysokoškolské vzdelávanie a prijatie na vysoké školy.

-Pripraviť 15 študentov na vysokoškolské prijímacie skúšky v daných odboroch.

-Vytvoriť model na riešenie problematiky aj pre ďalšie obdobie.

Výber účastníkov projektu, študentov uchádzajúcich sa o štúdium na vysokej škole sa uskutočnil v prvej fáze riešenia projektu. Do samotného procesu prípravy boli zaangažovaní vysokoškolskí pedagógovia majúci skúsenosti s prípravou študentov na vysoké školy, ktorí garantovali odbornú prípravu študentov. Za pomoci rómskych organizácií a odborníkov z oblasti psychológie sa uskutočňoval monitoring realizovaných aktivít.

Príprava študentov sa orientovala na prípravu štúdia na právnické fakulty, politológiu, históriu, sociálnu prácu a verejnú správu.

Stretnutia prebiehali v Košiciach, väčšinou v pravidelných intervaloch – každý druhý až tretí týždeň pre jednu skupinu.

Príprava sa uskutočňovala kombinovaným spôsobom výkladu a písomných testov. Výklad priamo nadväzoval na problematiku zvyčajne preverovanú v prijímacích testoch na vysokých školách. Pedagógovia, ktorí uskutočňovali prípravu mali skúsenosti s prípravou študentov na vysokých školách. Priamo sa však nepodielajú na príprave prijímacích testov na vysokých školách, takže nedochádzalo k možnému konfliktu záujmov. Príprava sa orientovala na špecifiká pre jednotlivé vysoké školy spôsobom, ktorý stimuloval uchádzačov k intenzívnej príprave na prijímacie pohovory na vysokých školách. Lektori, ktorí pracovali na projekte sledovali dlhodobo problematiku prijímacích pohovorov na vysoké školy vo zvolených odboroch. Osobitnú pozornosť venovali učitelia psychologickéj príprave na prijímacie pohovory, snažili sa navodiť atmosféru blízku prijímacím pohovorom a pripravovať účastníkov projektu na prípadné stresové situácie vyplývajúce z prijímacieho konania.

Monitoring rómskych záujemcov o štúdium na vysokej škole

Súčasťou **Programu Šanca**, ktorý umožnil prípravu Rómov na prijímacie skúšky na vysoké školy, bolo realizovanie monitoringu. Jeho hlavným cieľom bolo získať poznatky o miere informovanosti Rómov

o spôsoboch a možnostiach ich vzdelávania na vysokých školách, ako aj o ich subjektívnej pohode a sebahodnotení, profesionálnych záujmoch a hodnotách.

Samotný monitoring bol realizovaný v dvoch blokoch v mesiacoch október 2005 a máj 2006. Účastníci kurzu pochádzajú z východného Slovenska, hlavne z okolia Rožňavy, Kráľovského Chlmca a Veľkých Kapušian. Skupinu tvorilo 11 uchádzačov, ktorí boli ochotní zúčastniť sa na monitoringu. Vekové zastúpenie bolo v rozpätí od 18 do 48 rokov s priemerom 29,9 rokov. Z toho počtu bolo 5 mužov a 6 žien. Najvyššie dosiahnuté vzdelanie u 9 účastníkov kurzu predstavovala stredná škola s maturitou a u 2 stredná škola bez maturity. Toho času pracujú 8 z 11 zúčastnených a to prevažne v povolaniach prichádzajúcich každodenne do kontaktu s mnohými ľuďmi (napr. sociálna pracovníčka, zdravotná sestra).

Respondentom boli dotazníky administrované na začiatku a na konci kurzu, vždy v malých skupinkách. Odpovede boli anonymné. Do úvodnej časti zbierky dotazníkov sme zakomponovali súbor 26 otázok zisťujúcich ako ich očakávanie od kurzu, postoje k nemu, tak aj mieru informovanosti účastníkov o možnostiach ich vzdelávania. Napriek miernym špecifickým odlišnostiam v jednotlivých výpovediach môžeme vo všeobecnosti zhrnúť: Účastníci vyjadrovali spokojnosť s informovanosťou o kurze, počtom členov v skupine, jeho časovým rozvrhom a technickým zabezpečením. Na otázku: „Boli by ste radšej keby lektormi kurzu boli Rómovia?“ 5 odpovedali „nie“ a 6 respondenti sa vyjadrili prostredníctvom možnosti „neviem“. Podobné rozloženie odpovedí sme získali taktiež na otázku: „Lahšie prijímate rady od Róma ako Neróma?“, kde 6 si vybrali možnosť „neviem“, 4 odpovedali „nie“ a 1 „áno“. Všetci účastníci kurzu očakávali, že kurz bude pre nich prínosný, poskytne im potrebné informácie a pomôže ľahšie uspieť na prijímacích pohovoroch. Hoci uchádzačov pohovory ešte len čakali, už v úvode sa zhodli v tom, že kurz bude pre nich prínosom. Počas jeho trvania získali mnoho potrebných vedomostí, ktoré podľa ich výpovedí, využijú aj v bežnom živote. V prípade tohtoročného neúspechu by sa opäť pokúšali o štúdium na VŠ a hľadali možnosti podobnej prípravy aká im bola poskytnutá prostredníctvom *Programu Šanca*. Zároveň všetci odpovedali kladne na otázku či by takýto kurz odporúčali aj iným rómskym záujemcom o štúdium na vysokej škole. Vyjadrovali presvedčenie, že vzdelanie je jedným zo spôsobov ako zlepšiť svoj život. Podľa ich názorov úroveň vzdelania Rómov by sa dala zvýšiť prehĺbením spolupráce Nerómov s Rómami (a naopak), vyššou informovanosťou, výučbou Rómov v rómskom jazyku, zvýšením pozornosti nadaným deťom, vhodnou motiváciou, poskytovaním finančnej a psychickej pomoci. Myšlienke vzniku nových priateľstiev medzi účastníkmi kurzu sa nebránil nikto z nich, k jej realizácii však nedošlo. Sociálne témy, psychológiu, dejepis a filozofiu uvádzali ako najzaujímavejšie témy. Najviac sa obávali anglického a slovenského jazyka (časť študentov pochádza z maďarského jazykového prostredia).

Na meranie kognitívneho komponentu subjektívnej pohody sme sa rozhodli použiť *Škálu spokojnosti so životom*. Škála meria celkovú spokojnosť so životom, ktorá je podľa Dienera výsledkom vedomého ohodnotenia svojho života respondentom. Emocionálny komponent subjektívnej pohody sme merali prostredníctvom *Afektometra* od autorov Kammanna a Fletta, ktorý meria, ako často jedinec prežíva pozitívne a negatívne emocionálne stavy. *Frankfurtskou škálou sebahodnoty* sme získavali údaje o tom, ako uchádzači hodnotia vlastnú osobu. Pracovné záujmy respondentov sme zisťovali prostredníctvom *Dotazníka profesionálnych záujmov*. Na záver sme administrovali škálu nazvanú Basic Human Scale, ktorá pozostáva z 21 položiek a je odvodená z pôvodného meracieho nástroja Schwartz Value Survey (SVS), ktorý má 56 položiek a skúma hodnoty a hodnotovú orientáciu vybranej vzorky (Schwartz, 2003). Získané dáta boli spracované v štatistickom programe SPSS. Dospeli sme k týmto zisteniam:

Sebahodnotenie a subjektívna pohoda

Celkové bodové ohodnotenie výrokov respondentmi v rámci oblasti sebahodnotenia a subjektívnej pohody svedčí o ich nízkom sebavedomí. Najvyššie skóre získali výroky vypovedajúce o nízkej osobnostnej cene, pochybnostiach či sú vôbec k niečomu, napr.: „Niekedy by som si želal, aby som sa nebol narodil.“ Pripisujeme to ako prežívaným pocitom diskriminácie, tak aj faktu, že v krátkom čase boli vystavení množstvu nových informácií, ktoré v nich mohli vyvolať pocit, že nemusia zvládnuť takú intenzívnu študijnú prípravu. V dôsledku toho sa zvyšuje predpoklad neúspechu na prijímacích pohovoroch v porovnaní s mladšími nerómskymi študentmi.

Vzhľadom na malý počet respondentov pri opakovanom testovaní, nemôžeme uvedené výsledky zovšeobecňovať. Napriek tomu sme u retestovaných uchádzačov zaznamenali vyššiu

subjektívnu pohodu než akú prezentovali pri prvom testovaní. Pripisujeme to tak vplyvu zvýšenej pozornosti o účastníkov zo strany lektorov, ako aj ich stúpajúcej prestíži v ich okolí. Počas individuálnych rozhovorov bola niekoľkokrát spomenutá radosť študentov nad prejavenu podporou zo strany ich najbližšieho okolia.

Profesionálne záujmy

Následne sme zamerali našu pozornosť na mapovanie oblasti profesionálnych záujmov. Dozvedeli sme sa, že uchádzači dávajú prednosť práci, ktorá sa vykonáva prevažne v miestnosti, ktorá si nevyžaduje odbornú znalosť a telesnú zručnosť a teda pri nej nehrozí žiaden úraz. Vyhýbajú sa práci, ktorá vyžaduje presnosť, prípadne je spojená s duševným vypätím. Dávajú prednosť určeníu si vlastného pracovného tempa a vyhľadávajú prácu, ktorá si vyžaduje častý styk s ľuďmi.

Hodnoty a hodnotová orientácia respondentov

Poslednou oblasťou nášho záujmu bolo zistiť preferencie hodnotových typov a hodnotových orientácií u respondentov prostredníctvom tzv. preferenčného poradia hodnotových typov. Zistili sme, že respondenti najviac preferovali hodnotové typy *benevolencia*, *univerzalizmus* a *sebaurčenie*. Benevolencia je tvorená položkami ako napr.: „Je preňho dôležité pomáhať ľuďom okolo neho. Chce sa starať o ich blaho“. Jedinci, ktorí preferovali univerzalizmus si myslia, že je dôležité, aby sa s každým človekom na svete zaobchádzalo rovnoprávne. Veria, že každý v živote by mal mať rovnaké príležitosti. Túžba byť slobodným a nezávislým od ostatných je charakteristická pre preferenciu hodnotového typu sebaurčenie. Tieto zistenia zodpovedajú osobnostnému zameraniu Rómov tak ako ich poznáme. V rámci Schwartzových 10 hodnotových typov bola pre rómskych študentov najmenej dôležitá *sila* bližšie charakterizovaná ako „snaha byť bohatý, mať veľa peňazí a drahé veci“ a *stimulácia*.

Pri pohľade na Schwartzov kruhový model (tabuľka 1) môžeme konštatovať, že trojica najpreferovanejších hodnotových typov respondentov sa v Schwartzovom kruhovom modeli nachádza hneď vedľa seba a spoločne sýtia hodnotové orientácie označené ako *Otvorenosť voči zmene* a *Orientácia na druhých* (jedinci inklinujú k nadindividuálnym hodnotám, napr. príroda, vesmír), a ktoré zároveň patria k jedným z najpreferovanejších hodnotových typov reprezentatívnej vzorky zo Slovenska (Ištvániková, Čižmárik, 2005).

Napriek malej vzorke účastníkov kurz, môžeme konštatovať, že miera preferovaných hodnotových typov účastníkov korešponduje s preferenciami hodnôt reprezentatívnej vzorky.

Tabuľa 1 Súhrny prehľad hodnotových orientácií rómskych študentov a reprezentatívnej vzorky

Rómske etnikum predstavuje výrazne špecifickú skupinu obyvateľstva líšiacu sa svojim spôsobom života od väčšinového obyvateľstva a dominantnej kultúry.

Poznatky získané monitoringom nám umožnia nielen prehliť vedecké poznanie, ale predovšetkým intenzívne využívať získané informácie v spoločenskej praxi a to hlavne vo vzdelávacom procese Rómov. Upozorňujú na nízku sebaúctu, nestálosť v konaní a tendencie vzdávať sa v náročných situáciách prítomné v charakteristikách týchto študentov. Do budúcnosti sa nevyhnutným krokom javí jednak zintenzívnenie prípravy na prijímacie pohovory a zvyšovanie sociálnych kompetencií rómskych študentov, ako aj prehĺbenie spolupráce Rómov s Nerómami na vypracovávaní a aplikácii edukačných postupov.

Skúsenosti a poznatky z riešenia projektu

Vo fáze kontaktovania stredných škôl sme narazili na vážny problém nezájmu týchto škôl. Kontakt sa daril len na školách s ktorými existovali predchádzajúce osobné kontakty. Vedenia škôl v drvivej väčšine neodpovedali ani na listové zásielky, ani na e-maily, ktoré boli zasielané vedeniam stredných škôl na východnom Slovensku.

Pri výbere študentov sme narážali predovšetkým na častý nezáujem študentov o ďalšie vysokoškolské štúdium. Väčšinou z ekonomických dôvodov študenti, maturanti radšej v prípade možnosti odchádzali za prácou (napr. do Čiech). Neraz aj u nadaných študentov sme museli dlho presviedčať rodičov, aby podporovali záujem dieťaťa o štúdium na vysokej škole. Podporu sme nachádzali najmä u tých rodičov, ktorí mali absolvovanú strednú školu. U rómskych dievčat sa ukázalo preferovanie založenia rodiny pred ďalším vysokoškolským štúdiom. O štúdium na vysokých školách a účasť na kurze prejavovali záujem aj staršie vekové skupiny, ktoré si viac uvedomovali nevyhnutnosť vzdelania pre vlastné uplatnenie.

Viac ako polovica vybraných študentov pravidelne navštevovala prípravné kurzy, ďalší občas vynechávali prípravné stretnutia a ukazovali sa problémy so sústavnou prípravou na kurzy. Bolo potrebné popri

odbornej príprave venovať veľkú pozornosť stálej motivácii k štúdiu a zdôrazňovanie toho, že vysokoškolské štúdium im umožní zlepšenie ich osobnej situácie i situácie rómskej komunity a princípy občianskej participácie.

Študentom sme umožnili stretnutie s učiteľmi vysokých škôl. S ktorými sa mohli porozprávať o problematike štúdia. Cieľom týchto stretnutí bolo odbúrať trému a nepríjemný rešpekt pred prijímacím konaním. V rámci tejto prípravy sa študenti stretli aj s pracovníkmi Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach, kde sme im ukázali prácu vedeckých pracovníkov a dali sme im literatúru z produkcie tohto pracoviska.

Učitelia, ktorí sa podieľali na príprave kurzov oceňovali u časti študentov ich aktivitu a vytrvalosť. Mentalita študentov, temperamentnosť, vďačnosť za sprostredkovanie nových vedomostí ovplyvňovali aj atmosféru a pohodu prípravných kurzov. Aj pre učiteľov bol tento kurz prínosom pre bezprostrednú prácu s rómskou mládežou a umožnila im preniknúť do ich mentality a spôsobu myslenia. Tieto skúsenosti môžu zainteresovaní vysokoškolskí učitelia využiť aj v ďalšej práci s rómskou mládežou.

Pre všetkých účastníkov prípravných kurzov sme poskytovali sústavnú a intenzívnu poradenskú činnosť o možnostiach štúdia na vysokých školách. Okrem toho sme pre nich poskytli informácie o možnostiach získania štipendií v prípade, že budú prijatí na vysoké školy. Dvoch účastníkov našich prípravných kurzov sme v spolupráci s Karpatskou nadáciou navrhli na štipendium Freda Robeyho.

Projekt **Šanca** považujeme za pilotný projekt, na ktorom sme chceli vyskúšať niektoré metódy práce s talentovanou rómskou mládežou a zároveň im pomôcť v naplnení ich ambícií. Našou ambíciou bolo v spolupráci s vysokými školami hľadať možnosti pre podstatne širší záber uplatnenia získaných výsledkov práce s talentovanou rómskou mládežou v praxi prostredníctvom ďalších projektov v nasledujúcom období.

Literatúra:

Ištvániková, L., Čižmárik, M.: Hodnotové orientácie Slovákov v európskom kontexte - na základe výsledkov ESS. In: Zborník z konferencie Sociální procesy a osobnost, Brno, 2005.

Schwartz, S. H.: Basic Human Values: Their Content and Structure across Cultures, 2003. In: Tamayo, A., Porto, J. (Eds.): Valores e trabalho (Values and work). Brasilia, Editora Universidade de Brasilia, 2005.